

Alternativní způsoby hlasování a jejich vliv na aktivitu voličů*

Jan Filip**

Klesající účast voličů při volbách pravidelně vyvolává diskuse o jejich příčinách. Kromě základních otázek, jako jsou nechuť k politice a politickým stranám obecně a konkrétním stranám a politikům zvláště, se občas pozornost obrací i k technickým řešením (tzv. alternativní hlasování), která by účast voličů mohla zvýšit jak z hlediska objektivního, tak z hlediska subjektivního. Pod prvním hlediskem rozumím situaci (č. 1), kdy volič se voleb zúčastnit chce, ale objektivně nemůže, protože je v zaměstnání, mimo svůj volební obvod, je v nemocnici, v zahraničí, ve výkonu trestu nebo ve vazbě apod. Pod druhým hlediskem je třeba chápat situaci (č. 2), kdy sice volič se voleb zúčastnit může, protože je zdravý, je ve svém volebním okrsku, má čas, bydlí naproti zastupitelského úřadu našeho státu apod., avšak zúčastnit se nechce.

Z hlediska ústavní úpravy voleb a volebního procesu je právně možné ovlivňovat a řešit především situaci č. 1, i když v arsenálu práva je možné řešení i situace č. 2. Ve druhém případě ovšem vznikají otázky ústavního charakteru, neboť takové řešení se již dostává do střetu s principem svobodných voleb, jak je chápáno čl. 21 odst. 1 Listiny základních práv a svobod (dále jen „Listina“) a mezinárodní standardy lidských práv. Volební účast je z hlediska stávající ústavní úpravy nikoli jen subjektivním veřejným právem, nýbrž současně i ústavně zaručenou svobodou. Protože alternativní způsoby hlasování jsou spojovány s účastí voličů

obecně, budu se v následujícím textu zabývat i situací č. 2, neboť zejména po senátních volbách je otázka zavedení volební povinnosti občas nastolována. Téma není aktuální jen proto, že z hlediska volební komparace se můžeme setkat se státy, které volební povinnost opustily (a zase se po ní volá). Stejně tak lze uvést příklady států, které ji zavedly a rozhodně ji nehodlají zrušit. Provádět reformy v případě parlamentu vzešlého z voleb s účastí od 80 do 95 % účasti všech voličů je něco jiného, než když se vláda opírá o parlamentní „většinu“, která je ve skutečnosti výrazem vůle jen 15 až 30 % voličů.

1. POJEM ALTERNATIVNÍCH ZPŮSOBŮ HLASOVÁNÍ

Hovoří-li se o alternativních způsobech hlasování, je to označení poněkud paradoxní. Jedná se sice o alternativy k současnému hlasování, to však také alternativou k původní formě volebního shromáždění. Voliči nyní předstupují před okrskovou volební komisí a pod její kontrolou vhadzují v úřední obálce hlasovací lístek do volební schránky, když jej předtím upravili za plentou. To je metoda známá téměř od nepaměti, není však nejstarší. Původní forma hlasování spočívala v tom, že se hlasovalo veřejně na shromáždění voličů.¹ Zde se voliči scházeli v určitou hodinu všichni na jed-

* Tento příspěvek byl zpracován za pomoci prostředků z výzkumného záměru závěru „Evropský kontext vývoje českého práva po roce 2004“. Zčásti se opírá o vystoupení autora na konferenci v Rzeszově v březnu 2006 (viz zprávu v tomto časopise), který děkuje W. Czaplíckému, S. Skotnickému, S. Gebethnerovi, Z. Jaroszovi, A. Preisnerovi za jejich podněty.

** Prof. JUDr. Jan Filip, CSc., Katedra ústavního práva a politikologie Právnické fakulty Masarykovy univerzity, Brno

¹ Používala se již do počátků státnosti, od 12. století se na našem území proměnila ve shromáždění velmožů. K tomu HLEDÍKOVÁ, Z., JANÁK, J., DOBEŠ, J.: Dějiny správy v českých zemích. 2. vyd. Praha 2005, S. 34.

nom místě. To nebyl problém, protože ve srovnání se stavem po zavedení všeobecného volebního práva se jednalo jen o několik procent dospělého obyvatelstva. V takové situaci nebylo problémem, aby přítomní voliči prokázali své volební právo, navrhli kandidáty, ti vystoupili s předvolebním projevem a po jednomyslném hlasování² byla poraženým uznána porážka (dodnes součástí anglosaských volebních rituálů).³

V našich podmínkách bylo shromáždění voličů až do první světové války rovněž spojeno s veřejností voleb, s povinností volby zahájit ve stanovenou dobu, s povinností volební komise seznámit voliče s pravidly hlasování. Porušení těchto pravidel mělo za následek neplatnost hlasování.⁴

S růstem počtu voličů již nebylo možné hlasování ve stejném okamžiku, takže místo volebního shromáždění nastoupila postupně od 19. století současná forma hlasování zpravidla během jednoho dne.⁵ S rostoucím počtem voličů se objevila nutnost vést zna-

my voličů jako základní volební dokumenty, volební obvody ještě rozdělit na okrsky, kde se jen hlasuje,⁶ zřídit zvláštní volební místnosti, volební orgány atd. V této souvislosti se rovněž postupně zavádí hlasování pomocí hlasovacích lístků, ať již úředních, kandidátských nebo voličských.⁷ Hlasovací lístek jako dnešní symbol voleb ovšem neznamenal automaticky tajnost hlasování.⁸ Často se podepisoval a vyplňoval vlastní rukou.⁹ Jednoznačně byl spojen s tajností hlasování v polovině 19. století v Austrálii a odtud se též tajné hlasování občas označovalo jako tzv. australian ballot.¹⁰

Postupně se však ve 20. století začala situace měnit. Bylo zavedeno všeobecné volební právo, zdůrazňovala jeho rovnost, obligatorní tajné hlasování jako záruka svobody voleb,¹¹ někde i osobní hlasování jako např. v Rakousku.¹² Vše to bylo spjato rovněž s řadou technických řešení, bez kterých by to bylo obtížně realizovatelné. Je třeba si uvědomit, že např. vynález

² Teprve od roku 1429 je doložen zákon Jindřicha VI. zavádějící volební formuli v podobě relativní většiny, tedy pravidlo, které platí ve Velké Británii dodnes. Blíže BRAUNIAS, K.: *Das parlamentarische Wahlrecht*. 2. díl, Berlin – Leipzig 1932, s. 168–169.

³ Dnešní povolební spory nebyly obvyklé již proto, že volební shromáždění hrabství (county court) bylo veřejné a hlasovalo se aklamací (show of hand) a při nejasném výsledku (po roce 1429) podruhé ústně do protokolu. Prameny ovšem uvádějí, že volebních sporů bylo minimum i proto, že zvolení a cesta do shromáždění byla brána spíše jako zátěž. Viz podrobně přehled v klasickém díle STUBBS, W.: *The Constitutional History of England*. 3. díl, 3. vyd. Oxford 1884, s. 435n.

⁴ Na rozdíl od dnešního stavu byla ve volební místnosti možná účast kohokoli včetně sčítání hlasů – § 22 moravského volebního řádu z roku 1864. Přítomnost při hlasování ilustruje názorně rozhodnutí Správního soudu z 1904, který prohlásil neplatnost voleb v případě, kdy voliči jedné strany zaplnili volební místnost a nevpustili do ní z předsně voliče strany jiné. Blíže KRĚN, J.: *Volební řád obcí moravských*. 2. vyd., Brno (rok vydání neuveden), s. 92.

⁵ Z hlediska volebního shromáždění jako pravzoru tak jde vlastně o první podobu distančního hlasování, neboť voliči se již vzájemně nevidí a nekontrolují.

⁶ Stejně jako je současný způsob hlasování alternativou vůči původnímu volebnímu shromáždění, je i dnešní pojetí volební jednotky jen jednou z možných variant. Kromě územní jednotky (organická nebo numerická) může svého zástupce vysílat volební jednotka národnostní, výrobní, náboženská, politická, sociální. Blíže k tomu FILIP, J.: *Základní otázky volebního práva v ČSFR*. Brno 1992, s. 159n.

⁷ Označováno jako *freie Kur* – volič napsal jméno kandidáta (od kuren – středověké označení pro volit). To je doloženo již do 15. století ve středověkých městech. Podrobně HERBORN, W.: *Wahlen und Wahlrecht im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Köln*. In: *Wahlen und Wahlrecht. Der Staat*, roč. 2001: Beiheft 14, s. 60.

⁸ Na příkladu německých zemí HOLSTE, H.: *Die Einführung des antiken Einheitsstimmzettels und seine Bedeutung für ein freies und faires Wahlrecht. Der Staat*, roč. 2005, č. 1, s. 99–111.

⁹ Byla možná i kombinace. Např. ve Finsku před 2. světovou válkou volič hlasující na voličský průkaz mimo svůj obvod mohl dopsat na úřední lístek (do vyznačené prázdné kolonky) jiného obvodu svého „domácího“ kandidáta rukou a na obálce označit svůj obvod.

¹⁰ V Evropě se tajné hlasování se postupně prosazovalo zejména ve Francii (na rozdíl od Anglie), kde bylo výrazně uplatněno již v roce 1789 a zčásti i dříve. Jako všude jinde ovšem tehdy naráželo na jeho přirozený předpoklad – gramotnost voličů. V anglosaském světě bylo zavedeno v roce 1857 v Austrálii a podle toho se také označovalo. Ve Velké Británii bylo zavedeno v roce 1872. V našich zemích bylo zavedeno nejdříve v revolučním roce 1848, od roku 1849 bylo opět veřejné a až v Čechách v roce 1870. Ve Slezsku se tehdy volili elektroři veřejně a poslanci tajně, na Moravě zůstalo veřejné a ústní hlasování zachováno nejdéle. Srov. MEYER, G.: *Das parlamentarische Wahlrecht*. Berlin 1901, s. 528, 541.

¹¹ Již zmíněná otázka gramotnosti vedla k tomu, že i tam, kde byla stanovena tajnost hlasování, se musela přizpůsobit podmínkám. Proto existoval postup, který v latině zněl vznešeně jako *tacita suffragia colligere*, u nás do má dnes velmi nepěknou konotaci v pojmu pokoutnictví. Volič, který nebyl s to upravit hlasovací lístek, zašeptal v koutě pověřenému členu volební komise (tzv. pokoutníkovi) své rozhodnutí do ucha. Šlo tak o opak hlasování hlasitým voláním. Ve Francii čl. 16 Ústavy z roku 1793 bylo stanoveno, že se volby provádějí „tajným hlasováním nebo nahlas podle výběru každého voliče.“ Podle čl. 17 tzv. primární shromáždění nemohlo v žádném případě předepsat jednotný způsob volby a čl. 18 konečně stanovil, že skrutátoři zjišťují hlasy občanů, kteří nejzajíc psát dávají přednost tajnému hlasování (Les scrutateurs constatent le vote des citoyens qui, ne sachant pas écrire, préfèrent de voter au scrutin.).

¹² Srov. např. NOWAK, M.: *Politische Grundrechte*. Wien – New York 1988, s. 365 – 366; HOLZINGER, G.: *Komentář k čl. 26 BV–G*. In: *Österreichisches Verfassungsrecht. Textsammlung und Kommentar*. Korinek/Holoubek (Hrsg.). Wien 1999, s. 32–35.

tištěného (ne rukou psaného) hlasovacího lístku¹³ nebo seznamu voličů znamená pro volební právo totéž, co vynález akciové společnosti pro právo obchodní.

V současnosti je situace ještě složitější. To se týká již i České republiky. Voliči v ní již zahrnují prakticky veškeré dospělé obyvatelstvo.¹⁴ To přináší řadu problémů nejen z hlediska pravděpodobného zájmu o účast na volbách, ale také z hlediska podstatně změněného životního stylu. Možnost neomezeného cestování, potřeba hledat práci v jiných částech státu, zdravotní stav, studium atd., to vše nutně snižuje výši volební účasti již z objektivních důvodů. Proto i v ČR začaly pokusy z hledáním technických řešení, která by pomohla voličům, kteří mají zájem volit, ale objektivně nemohou volit ve svém okrsku (situace č. 1).

K těmto technickým řešením patří tzv. alternativní hlasování (alternative voting methods). Nejde ovšem o věc zcela novou. Se zavedením všeobecnosti volebního práva se rovněž již dříve hledaly cesty, jak umožnit voličům, kteří jsou mimo místo hlasování v den voleb, aby tuto možnost měli (tzv. absentee-voting, Distanzwahl, remote voting, geosowanie zdalne).¹⁵ Vývojovou linií forem hlasování tak možno vystihnout zásadou, podle které bylo původně rozhodující „od kdy a kde“ se hlasuje, nyní je to „od kdy do kdy“ se hlasuje a vše směřuje k tomu, že rozhodující bude „do kdy“ se hlasuje.

2. PŘEHLED ALTERNATIVNÍCH ZPŮSOBŮ HLASOVÁNÍ V PODMÍNKÁCH ČR

Mezi základní metody lze zařadit obecně následující, z nichž některé jsou (nebo byly) využívány i u nás:

- a) hlasování zástupcem,
- b) hlasování předem,
- c) hlasování s pomocí voličského průkazu,

- d) hlasování s pomocí přenosné hlasovací schránky,
- e) zvláštní volební okrsky,
- f) hlasování v zahraničí,
- g) hlasování cestou elektronickou cestou,
- h) hlasování dopisem (tajná nebo veřejná),
- i) konání více voleb ve stejné lhůtě,
- j) jiné formy řešení situace č. 1.

Jednotlivé formy alternativního hlasování mohou vystupovat vedle sebe a současně vedle klasického hlasování, mohou však postupně klasické hlasování pomocí lístku před volebním orgánem zcela vyřadit (viz níže příklad Oregonu od 1998 nebo Nového Zélandu v roce 1997). Někdy se navzájem vytlačují. Např. volba zástupcem ve Francii zastínila volby dopisem (v roce 1975 zrušena pro volební podvody), obdobně volbu dopisem v roce 1930 v Norsku vytlačilo hlasování předem jako férovější.¹⁶ U nás řeší většinu problémů přenosná hlasovací schránka a voličský průkaz.

2.1. HLASOVÁNÍ CESTOU ZÁSTUPCE NA ZÁKLADĚ PLNÉ MOCI

Pokud jde o první uvedený příklad, tj. hlasování cestou zástupce (tzv. proxy-voting, le vote par procuration), bylo u nás obvyklé zejména do 1. světové války s ohledem na způsob vymezení nositelů aktivního volebního práva, ve kterém bylo možno oddělit volební subjektivitu a volební způsobilost. Obojí získali v plném rozsahu jen zletilí muži, kdežto ženy, děti, nesvéprávní, deskové statky, právnické osoby, obchodní společnosti, pozůstalosti apod.¹⁷ měly jen volební subjektivitu, tedy způsobilost mít volební právo, aniž je mohly vykonat. V poslední době se tato modalita objevila v souvislosti s návrhy KDU-ČSL na zavedení tzv. volebního práva dětí.¹⁸ V případě, že bychom

¹³ Jsou státy, kde stále představuje problém např. jednotná barva a úprava hlasovacích lístků, jak to dokazuje příklad Bulharska. Srov. STOJČEV, S.: Konstitucionno pravo. Sofija 2002, s. 347, který to považuje za primitivní způsob ovlivňování voličů a kritizuje znovuumožnění tohoto označování ve volebním zákoně z roku 2001.

¹⁴ S ohledem na úpravu volebního práva se počet 8 333 305 zapsaných voličů prakticky rovná počtu občanů ČR, kteří k 3. červnu 2006 dosáhli 18 let. Podle výsledků předběžné statistické bilance činil počet obyvatel České republiky k 31. prosinci 2006 celkem 10 287 189, do seznamu voličů bylo do PS zapsáno 8 333 305 voličů, cizinců bylo u nás ke konci roku 278 312, takže podle toho cca 82,5% občanů ČR má volební právo.

¹⁵ Typické to bylo zejména pro laboratoř těchto technických řešení Austrálii, kde to bylo dáno rovněž řídkým osídlením v 19. století a značnými rozměry země. Blíže k tomu JAENSCH, D.: The Politics of Australia. Melbourne 1992, s. CRISP, L.F.: Australian National Government. 4. vyd., Melbourne 1978; MURAY, G.: Electoral System. In: Surveys of Australian Political Science. Sydney 1985 a zejména Wright, J.F.H.: Mirror of the Nation's Mind. Australia's Electoral Experiments. Sydney 1980, s. 21-32.

¹⁶ K. BRAUNIAS: cit. dílo, s. 176 uvádí příklad Norska, kde korespondeční hlasování od roku 1906 využívalo až 10% voličů (zagitovaných doma kandidáty politických stran), po zrušení této formy v roce 1930 klesl podíl alternativně hlasujících na necelá dvě procenta. Např. srovnání voleb 1927 a 1930 ukazuje, že důvod pro hlasování předem (před úřední osobou) mělo najednou o 2/3 voličů méně.

¹⁷ Přehled podává např. MEISSNER, A.: Jak se volí do obcí v Čechách, Praha 1909, s. 27-130; KRÉN, J.: cit. dílo, Volební rád obcí moravských. 2. vyd., Brno (rok vydání neuveden), s. 12-44, 91-112; MATES, P.: Vývoj volebního práva v buržoazním Československu. Brno 1981 (komplexní rozbor).

¹⁸ Podrobně jsem se touto otázkou zabýval v širších souvislostech v tomto časopise v příspěvku Volební právo dětí nebo jen dětinský nápad? ČPVP, roč. 2003, č. 2, s. 135-142.

po vzoru snah v Polsku¹⁹ u nás toto hlasování zavedli, opět by tato myšlenka silně ožila.

V současnosti u nás hlasování zástupcem nepřichází do úvahy s ohledem na výslovné ustanovení volebních zákonů, podle kterých voliči hlasují osobně. Hlasování cestou pomocníka (v případě osob tělesně postižených) sice všechny naše volební zákony umožňují, avšak jedině v přítomnosti samotného voliče. Proto o volbu zástupcem v tomto případě nejde.²⁰ Beze změny volebních zákonů zavedení této možnosti není proveditelné, nehledě na zásadní právní námitky, které vyvolává. Spočívají např. ve faktickém zavedení plurálního volebního práva, a tím porušení rovnosti volebního práva.²¹ Rovněž se uvádí jako problém porušení přímosti volebního práva, podle mého názoru však osobní hlasování tvoří samostatnou zásadu.²² Z hlediska volební techniky by pak bylo nutno vyřešit především otázky jako – kdo a komu může plnou moc udělit, jakou formou, v jakém časovém okamžiku a na jak dlouho, dokdy by bylo možno plnou moc odvolat, kolik plných mocí může dostat jedna osoba.²³

Na rozdíl např. od Rakouska, kde je v čl. 26 odst. 1 ústavy zakotven tento princip výslovně, naše ústavní předpisy tak nečiní. Je tím naznačeno, že je ústavodárcem považován za méně významný. Projevuje se to i v tom, že není uveden ani v základních ustanoveních volebních zákonů v ČR a můžeme jej vyvodit až z obsahu jejich organizačních pravidel (např. § 19 odst. 1 zákona o volbách do Parlamentu), které jej považují za zásadu hlasování, nikoli za princip volebního práva. Tento princip splňuje materiální požadavky obecnosti, a tím představuje nosný pilíř právní úpravy, neodpovídá však požadavku formálnímu, který se projevuje v podobě ústavního zakotvení a tím i vyšší právní síly. V případě, že by byl změněn pouhým pozdějším zákonem např. v podobě zavedení volby zástupcem, nemohl by být prosazován u Ústavního soudu cestou ústavní stížnosti jako ostatní výše uvedené principy subjektivního volebního práva.

2.2. PŘEDSUNUTÉ HLASOVÁNÍ – HLASOVÁNÍ PŘEDEM

Hlasování předem je častým řešením situace č. 1. Současně jde o širší pojem, neboť hlasováním předem (advance voting, early voting, weekeng voting,²⁴ vorherige Abstimmung, głosowanie przedterminowe) je fakticky rovněž korespondenční hlasování (sub 3), zčásti hlasování v zahraničí (sub 2.6.) nebo hlasování elektronickou cestou (sub 2.7.). Jeho podstata spočívá v tom, že dotčení voliči dostávají možnost hlasovat ještě dříve, než je oficiálně vyhlášený termín voleb, prakticky v době, kdy jsou přítomni ve svém okrsku.

Klasickým příkladem hlasování předem byla úprava obsažená v zákoně č. 298/1992 Sb., o místním referendu, ve znění pozdějších předpisů. Podle jeho § 17 odst. 2 mohla obecní rada podle místních podmínek stanovit, že se k hlasování mohou dostavit oprávnění občané na obecní úřad ve stanovenou dobu v průběhu tří dnů přede dnem, na který je vyhlášeno konání hlasování. Není však známo, že by tato možnost byla využívána s ohledem na méně časté konání místních referend. Zejména svou roli mohly sehrát i časové, osobní a finanční komplikace této formy, stejně jako obavy, aby nebyl výsledek hlasování kvůli této málo zažité možnosti zpochybňován.

Jako hlasování předem, které je naopak u nás masově využíváno, bych mohl označit zavedení hlasování ve dvou dnech (pátek a sobota) místo původní neděle. Poprvé se tak právě z důvodu zajistit maximální účast voličů na počátku normalizace v roce 1971.²⁵ Jako základní pravidlo sice § 30 odst. 2 zákona č. 44/1971 Sb. (obdobně ostatní volební zákony) stanovil hlasování v jednom dni, prakticky se však využívala možnost hlasovat ve dvou dnech (§ 30 odst. 4). Tuto zásadu převzalo volební zákonodárství i po roce 1989. Pokus zavést hlasování v jednom dni (den pracovního klidu před pracovním dnem)²⁶ naši politikové rychle vzali zpět.²⁷

¹⁹ Před 10 lety byl v Polsku zpracován návrh volebního kodexu, který tento způsob hlasování silně preferoval.

²⁰ V tomto případě jde o zásah do ústavního principu tajnosti hlasování, nikoli do zákonného principu osobního hlasování.

²¹ Může být sice namítáno, že i uzavření manželství je možné cestou zástupce, tam se však plná moc uděluje nejen pro osobu a akt zástupce (uzavření sňatku jménem zastoupeného), ale i pro osobu, se kterou se sňatek uzavírá. U voleb je kontrola obsahu úkonu vyloučena s ohledem na tajnost hlasování.

²² Přímost hlasování se týká vztahu voliče a volené osoby (koho volič volí), osobní hlasování se týká jen osoby voliče (kdo vykonává volební akt).

²³ Podrobně se těmito otázkami zabýval K. Skotnicki na konferenci v Rzeszově 2007. Viz informaci v tomto čísle tohoto časopisu.

²⁴ V USA je volebním dnem první úterý po prvním pondělí v listopadu sudého roku.

²⁵ Již před 2. světovou válkou se např. ve Finsku hlasovalo v neděli a pondělí, Estonsko hlasovalo ve třech dnech.

²⁶ Zákon č. 130/2000 Sb. (§ 3 odst. 1), Čl. I bod 3 zákona č. 204/2000 Sb.

²⁷ Velmi nízká účast v senátních volbách v roce 2000 vedle k tomu, že v roce 2002 bylo zákonem č. 37/2002 Sb. pro všechny zastupitelské sbory opět zavedeno hlasování ve dvou dnech. Přispěly k tomu i komplikace s organizací hlasování v neděli, které vedly i ke zvýšeným volebním nákladům (volební místnosti musely rezervovány i na pondělí).

V některých státech je též umožněno hlasovat ještě přede dnem voleb, prokáže-li volič, že v den voleb nebude v trvalém bydlišti z určitých uznaných důvodů. U nás to bylo možné do roku 1986 na hraničních přechodech v době, kdy se volilo i v zahraničí. Šlo však jen o řešení pro omezený okruh voličů. Hlasování předem představuje i nová úprava zahraničního hlasování představená o jeden den dopředu. Jejím účelem však je řádné provedení voleb z hlediska stejných podmínek pro hlasování v ČR a západním časovém pásmu, nikoli umožnění hlasování těm, kteří by v době voleb v ČR hlasovat nemohli.

Jak již bylo řečeno, hlasování předem je spojeno i s dalšími formami alternativního hlasování jako je zejména e-hlasování nebo korespondenční hlasování. I zde může obecně vzniknout problém hlasování za jiných podmínek a v jiném čase, tedy v situaci, ve které nebude naprostá většina voličů hlasujících v řádném volebním termínu.²⁸

2.3. HLASOVÁNÍ S POMOCÍ VOLIČSKÉHO PRŮKAZU

Základním řešením situace voličů, kteří nebudou v době voleb v místě trvalého pobytu, je v ČR vydání voličského průkazu. Oproti původní úpravě z roku 1946 a 1948²⁹ není od roku 1990 jeho vydání spojeno s žádným formálním řízením, které se v minulosti zahajovalo písemnou přihláškou osvědčující skutečnosti, pro které jej bylo možno vydat.³⁰ Též již nejsou stanoveny žádné důvody, které by opravňovaly k jeho vydání, stačí pouhá žádost voliče. Obecní úřad je povinen

žádosti vyhovět. V praxi v této oblasti problémy nevznikaly, ačkoli počty vydávaných voličských průkazů šly do statisíců.³¹ Námitkové řízení, popř. odvolání se k soudu proti nevydání voličského průkazu nyní *de lege lata* nepřichází v úvahu. Na tento problém narazil Nejvyšší správní soud v roce 2006 (Vol 57/2006).³² Sice správně návrh odmítl, protože se na něj nevztahuje § 90 s.ř.s.³³

Aktivně legitimován k žádosti o vydání voličského průkazu je ten volič, který je zapsán do seznamu voličů. Při vydání průkazu se ze seznamu voličů vyškrtne, takže při jeho ztrátě již není titul k vydání průkazu nového. Jiné řešení nepřichází v úvahu, neboť by bylo v rozporu s principem rovnosti volebního práva. Tak jako může být volič zapsán pouze v jednom seznamu voličů, tak může mít pouze jeden voličský průkaz.³⁴ Protože volič zpravidla hlasuje pro politickou stranu, méně již pro konkrétního kandidáta, nepředstavuje hlasování v jiném volebním kraji problém, protože strany mají své kandidátky obvykle ve všech krajích.

2.4. HLASOVÁNÍ S POMOCÍ PŘENOSNÉ HLASOVACÍ SCHRÁNKY

Jedním z podle mého názoru prakticky nejúčinnějších prostředků řešení situace nemocných a starších osob (o které by mělo jít především)³⁵ je tzv. létající komise, která navštěvuje voliče, kteří se nemohou dostavit do volební místnosti, ačkoli se jinak nacházejí v den voleb v místě trvalého pobytu a mají zájem hlasovat.³⁶ V ČR toto řešení umožňují tradičně usta-

²⁸ Může dojít k stažení kandidátů, vzdání se, k úmrtí kandidáta, k otištění něčeho jako tzv. Kubiceho zpráva apod.. To může vést k problémům jako v případě neplatnosti hlasování v Havířově v říjnu 2006. Zejména v případě senátních voleb (jednomandátové obvody) by to mohl být zásadní problém. K této problematice v USA (je obvyklá i v jiných státech) viz např. DOMINGUEZ, J. A.: Dead Senator on the Ballot. North Carolina Law Review, roč. 2001–2002, s. 692–711.

²⁹ Tuto možnost zavedl zákon č. 28/1946 Sb., o stálých seznamech voličských (§ 15). Stanovil, že přihláška musí obsahovat skutečnosti, odůvodňující vydání voličského průkazu, jejichž správnost nutno zároveň prokázat, a dále jméno obce, v níž žadatel hodlá volit. Teprve od roku 1954 již bylo na jeho základě možno volit kdekoli (§ 9 zákona č. 27/1954 Sb., o volbách do Národního shromáždění).

³⁰ Podle § 9 zákona č. 67/1946 Sb., o volbách do ústavodárného Národního shromáždění opravňoval k výkonu volby jen v obci v něm vyznačené.

³¹ Do roku 1989 to paradoxně nebyl prostředek, jak účast voličů ulehčit, nýbrž jak se může volič účasti na volbách vyhnout.

³² Další návrh ohledně voličského průkazu (Vol 70/2006) byl odmítnut pro opožděnost.

³³ Tvrdí ovšem, že návrhovatel se měl obrátit na krajský soud podle § 88 s.ř.s. (ochrana ve věcech seznamu voličů). Tento závěr není zcela nepochybný, pokud by nešlo o zápis do zvláštního seznamu, nýbrž jen o vydání voličského průkazu. Námitkové řízení se týká zápisu do seznamu, nikoli vydání voličského průkazu, kde se při tvorbě volebních předpisů vycházelo z toho, že zde snad ani problém vzniknout nemůže. Proto se možnost soudního přezkumu takového postupu poprvé výslovně objevila až v návrhu věcného záměru volebního kodexu v roce 2004 (nebyl projednán). Nejde totiž o spor o existenci volebního práva, nýbrž o způsob jeho výkonu, na což se dosud tradičně námitkové či reklamační řízení nevztahovalo. Nejde proto ani o ochranu ve věcech seznamu voličů, nýbrž o samostatný problém. Jeho obdobou by bylo např. odmítnutí okrskové volební komise navštívit s přenosnou schránkou handicapovaného voliče.

³⁴ Obavy ze zneužití nedostatečné evidence tiskopisů pro voličské průkazy, které nebyly vedeny jako přísně zúčtovatelé, také vedly k novele volebních zákonů těsně před volbami v roce 1990 zák. opatřením předsednictva FS č. 208/1990 Sb. a zák. opatřením předsednictva ČNR č. 221/1990 Sb., podle kterých se volba na základě voličského průkazu vyznačí v občanském nebo vojenském průkazu voliče.

³⁵ K této problematice např. Lopatka, A.: Prawa człowieka starego. In: W kręgu problematyki wędzdy, państwa i prawa. Lublin 1996, s. 147–153, kde se věnuje rovněž rezoluci VS OSN č. 46/91 (A/RES/46/91 Implementation of the International Plan of Action on Ageing and related activities), zejména bodům 7 až 9 Zásad OSN pro práci se seniory.

³⁶ Tím jsou řešeny zejména námitky proti hlasování zástupcem.

novení o přenosných volebních schránkách, i když zákon s nimi výslovně počítá teprve od roku 1990.³⁷ Do té doby byly používány *praeter legem* a občas jako nátlak na zvyšování volební účasti. Nyní již tento způsob nahradil zvláštní volební okrsky s výjimkou hlasování v zahraničí,³⁸ kde je naopak zakázáno používat přenosnou volební schránku.

2.5. ZVLÁŠTNÍ VOLEBNÍ OKRSKY

Častým způsobem řešení nepřítomnosti voliče v místě trvalého pobytu je zřizování zvláštních volebních okrsků. Naše volební zákony to umožňovaly např. v nemocnicích, porodnicích, sanatoriích, ústavech sociální péče, avšak jen za podmínky, že tam byl větší počet voličů (§ 4 odst. 3 zákona č. 75/1948 Sb., který tuto možnost poprvé zavedl). Od roku 1954 bylo umožněno hlasování ve zvláštních okrscích nejen v nemocnicích a podobných zařízeních, ale i v odlehlých částech obce nebo ve vojenských útvech, vždy za podmínky nejméně 50 voličů. V roce 1964 přibyl nový druh zvláštního okrsku na československých zastupitelských úřadech a lodích (viz též sub 2.6.). V roce 1971 a 1976 v době normalizace byly kromě této úpravy ještě vytvořeny (bez opory ve volebním zákonodárství) zvláštní okrsky na vysokoškolských kolejích.³⁹ V roce 1990 kromě okrsků v nemocnicích, porodnicích, sanatoriích, ústavech sociální péče a podobných ústavech a zaříze-

ních nebo v jejich částech (požadavek alespoň 100 voličů) již další zvláštní okrsky vytvářeny nebyly. To se týkalo i hlasování např. osob ve výkonu trestu. V roce 1995 bylo již možné jen hlasování ve stálých okrscích, když pro zvláštní skupiny voličů bylo umožněno hlasování pomocí přenosné schránky. Až v roce 2002 byly znovu vytvořeny na zastupitelských úřadech v zahraničí. V případě zavedení korespondenčního hlasování by byly opět zrušeny.

2.6. HLASOVÁNÍ V ZAHRANIČÍ

Tradičním způsobem řešení nemožnosti volit v době nepřítomnosti na území státu v době voleb, je hlasování v zahraničí. Samo o sobě představuje problém již s ohledem na definici voleb jako aktu výkonu svrchovanosti lidu a jejich chápání jako veřejné funkce. To předpokládá, že volební území se bude krýt s územím daného státu.⁴⁰ Hlasování na zastupitelských úřadech a lodích (od 1964) umožňoval minulý režim. Naposledy se tak volilo v roce 1986, kdy byly volby do FS (do národních rad a národních výborů se v zahraničí nevolilo).⁴¹ Šlo však více o propagandistickou akci, než o vlastní volby. Znovu tuto možnost otevřela novela zákona č. 247/1995 Sb., o volbách do Parlamentu (dále jen „ZVP“) v podobě zákona č. 204/2000 Sb.⁴² Problémem tohoto hlasování je vysoká nákladnost a malý praktický přínos.⁴³ Proto se hledá řeše-

³⁷ Ustanovení § 34 odst. 1 zákona o volbách do Federálního shromáždění zdůrazňovalo, že jde o hlasování na výslovnou žádost voliče. Tím měl být vyloučen případný nátlak známý z doby minulého režimu. Současně se jejich prostřednictvím umožnilo hlasování osob ve výkonu trestu, ve vazbě apod., které bylo poprvé v roce 1990 umožněno.

³⁸ Zvláštním problémem je volba osob ve výkonu trestu odnětí svobody. To umožnily až volební zákony v roce 1990. Důvodů pro toto řešení byla celá řada. Především se zde promítla snaha OF reagovat na existenci politických vězňů v minulosti, upozornit na stav vězeňství vůbec a tím vzbudit zájem politických stran o tuto problematiku. V případě osob ve vazbě bylo zpracováno návrhu zákona argumentováno i presumpcí nevinu a potřebou respektování Mezinárodního paktu o občanských a politických právech (čl. 10 odst. 2 písm. a/, čl. 14 odst. 2). Pokud jde o osoby předvedené a zajištěné, bylo poukazováno na zneužití těchto institutů v minulosti. Pro výkon volebního práva těchto osob bylo nalezeno řešení v tom směru, že si mohly vyžádat voličské průkazy a volit za příspěvní okrskové volební komise, v jejímž obvodu se takové zařízení nacházelo. V roce 1992 došlo ke změně ustanovení § 7 odst. 5 nepochybně pod vlivem událostí v nápravně výchovných ústavech. Od roku 1995 opět volit mohou.

³⁹ Treba upozornit na fakt, že v případě alternativních způsobů hlasování nemusí jít jen o umožnění účasti, nýbrž i o kontrolu účasti. Proto byly po roce 1989 tyto přístupy vymýceny.

⁴⁰ Cizí stát proto není s ohledem na svou svrchovanost povinen umožnit takové hlasování. Z toho vychází § 97c zákona o volbách do Parlamentu, podle kterého je povinností zastupitelského úřadu tuto možnost každý rok ověřit. Pokud nebude státním občanům ČR umožněno hlasovat do Poslanecké sněmovny na zastupitelském úřadě, neboť právní předpisy státu, kde má zastupitelský úřad své sídlo, to nedovolují, anebo pokud nebylo povolení vydáno, obdrží voliči zapsaní ve zvláštním seznamu od zastupitelského úřadu voličský průkaz spolu s informací o nejbližším zvláštním volebním okrsku, kde je hlasování umožněno. Blíže k této otázce FLIP, J.: Aktuální problémy všeobecnosti volebního práva. Časopis pro právní teorii a praxi. Roč. 1994, č. 1, s. 18–35 a Volební čas v zahraničí jako ústavní problém. Časopis pro právní vědu a praxi, roč. 2002, č. 1, s. 8–12.

⁴¹ Organizovány v 91 státech, na 15 zámořských lodích, 21 lodích Dunajské plavby, na 20 vybraných hraničních přechodech (hlasování předem). Celkem bylo zřízeno 280 zvláštních okrskových volebních komisí, přičemž volilo 43 815 občanů. Hlasovalo se pro kandidáta ve volebním obvodu č. 1 do Sněmovny lidu a do Sněmovny národů. Nyní se volební kraj losuje.

⁴² Volby v zahraničí neslouží jako prostředek rozšíření okruhu osob s volebním právem, nýbrž jako ochrana volebního práva těch, kteří trvale žijí uvnitř státu, ale z nějakého závažného důvodu se musí zdržovat mimo jeho území. Jinak řečeno, brání se tím uvedené státy nařčení, ať již zevnitř nebo zvenčí, že určité skupiny voličů zbavují možnosti volit tím, že je pošlou do zahraničí. Důvod novelizace v ČR byl jiný. Poslanci a senátoři kladli důraz na možnost hlasování našich krajanů.

⁴³ V ČR se v roce 2002 zapsalo do zvláštních seznamů v zahraničí 2957 voličů a hlasovalo 3763 (zbytek na voličský průkaz). Stálo to podle údajů v médiích 56 milionů Kč. Podíl těchto voličů ve vylosovaném Jihočeském kraji představoval 0,68 % hlasů z 550 759 platných. Na výsledek to nemělo vliv. V roce 2006 byl vylosován Jihočeský kraj, kde hlasovalo platně 337 387 voličů, z toho 6702 v zahraničí (podíl 1,98 %). Vliv na výsledek to mělo, avšak spíše z hlediska toho, že domácí výsledky byly známy dříve než zahraniční. ODS v zahraničí získala 3363, kdežto ČSSD jen 1056, takže nakonec o mandát přišla, neboť jí v Jihočeském kraji chybělo 338 hlasů,

ní v hlasování elektronickém nebo korespondenčním. Korespondenční hlasování je však někde umožňováno právě ze zahraničí (např. Rakousko od roku 1992).⁴⁴

2.7. HLASOVÁNÍ CESTOU ELEKTRONICKOU CESTOU⁴⁵

Tento způsob hlasování je sice předmětem obrovského zájmu již zhruba 15 let, ovšem praktické výsledky jsou zatím spíše skrovné. Třeba zdůraznit, že pod tímto pojmem je zahrnuto nejen hlasování přes internetovou síť, pomocí interaktivní televize nebo SMS,⁴⁶ nýbrž i hlasování pomocí volbomatů či hlasomatů (zvláštní zařízení umístěná např. na poštách, v obchodních domech apod.).⁴⁷ V obou případech již jde o klasické distanční hlasování bez dozoru okrskové komise či obdobného volebního orgánu.⁴⁸ Konečně sem spadá i hlasování pomocí elektronické hlasovací schránky před volebním orgánem (non remote-voting). Z celé řady problémů použití této techniky bych chtěl s ohledem na omezené místo chtěl upozornit zejména na nákladnost,⁴⁹ právní komplikace a zatím menší přínos.⁵⁰ Nicméně lze obtížně očekávat, že by se právě zde cesta k elektronické společnosti (cíl EU) zastavila.

2.8. KONÁNÍ VÍCE VOLEB VE STEJNÉ LHŮTĚ (SOUBĚH VOLEB)

V naší historii vznikla tato možnost jako důsledek ústavní zvyklosti zavedené prezidentem Masarykem vyhlašovat volby do obou sněmoven současně, i když měly podle ústavy odlišně stanovenou délku

volebního období. Po roce 1960 se volby konaly do všech zastupitelských orgánů současně nejen z hlediska úspory peněz a času, ale i z důvodu prosazované koncepce jednotné zastupitelské soustavy a jednoty státní moci. Volič se tak současně mohl zúčastnit až sedmi voleb současně. V letech 1990 a 1992 se volilo společně do obou sněmoven Federálního shromáždění a příslušné národní rady.⁵¹ V současnosti jsou volební období nastavena tak, aby se do Poslanecké sněmovny volilo samostatně, kdežto senátní volby se konají každé dva roky buď s volbami do zastupitelstev obcí (1998, 2002, 2006) nebo do zastupitelstev krajů (2000, 2004).⁵² Toto řešení lze považovat jak za způsob aktivizace voličů, tak i za způsob, jak jim nepřímo ulehčit účast na volbách. Nejde tak o alternativní hlasování v úzkém smyslu slova.

2.9. JINÉ FORMY ŘEŠENÍ ÚČASTI VOLIČŮ

K nim možno v podmínkách ČR zařadit např. vedení stálých seznamů *ex offio*, takže volič se nemusí starat o zápis, podávat návrh atd. jako např. v USA. Samotnou volební účast to ani neusnadňuje, ani nezvyšuje. V žádném případě to nelze považovat za zásah do svobody výkonu volebního práva. Totéž možno říci o legitimačních lístcích, které se u nás tradičně používaly až do roku 1990.⁵³

3. KORESPONDENČNÍ HLASOVÁNÍ

Samostatným problémem je korespondenční hlasování. Je to u nás dosud nepoužitý způsob distančního hlasování, nicméně lze předpokládat, že vláda se opět

aby získala křeslo navíc v neprospěch ODS. Náklady se neuvádí, ale zřejmě nestoupily o víc, takže s ohledem na růst lze odhadnout na 70 milionů. V podstatě jde o obrovskou sumu více než 10 tisíc Kč na jeden hlas ze zahraničí.

⁴⁴ V USA Voting Assistance Act 1955 pro vojáky a obchodní loďstvo, nyní tuto možnost poskytuje Overseas Citizens Voting Rights Act 1975, nyní je z roku 1998.

⁴⁵ Viz příspěvek V. Göttingera a P. Novákové v tomto čísle.

⁴⁶ Tolik vyzvedávané použití internetu v Estonsku přineslo v roce 2005 9.681 „elektronických“ hlasů z 496.336 platných hlasů celkem (1.85%), v roce 2007 již 31.061, tj. cca 5,6% (ID karet bylo vydáno cca 1 milion). Kromě hardwaru (počítač, čtečka, připojení) potřeboval volič mít identifikační kartu v ceně cca 20 EUR. Jistě to nelze považovat za nějakou volební daň, ale v podmínkách ČR by byl asi zájem obdobný.

⁴⁷ V Brazílii se používá asi 400 tisíc volbomatů.

⁴⁸ Samozřejmě není technickým problémem, aby volič z kterékoli volební místnosti hlasoval pro kandidáta ve svém volebním obvodu.

⁴⁹ V jihoamerických státech se hlasuje souběžně za pomoci lístku, pokud by se systém zhroutil. Stejně tak se musí hlasovat předem (advance voting), neboť v případě závady mohou ještě elektroničtí voliči přijít osobně. Protože se předpokládá mnohonásobné využití, náklady se mohou brzy vrátit.

⁵⁰ Volič může svůj elektronický hlas stornovat a hlasovat znovu (Estonsko 364 případů v roce 2005) nebo přijít osobně (30 případů). Nejvyšší soud v Estonsku v nálezu 3-4-13-05 z 1. září 2005 toto řešení uznal za ústavní a neporušující ústavní principy volebního práva (viz www.nc.ee/?id=381). Právní komplikací je i vlastnictví autorských práv k programu a zpřístupnění zdrojového kódu.

⁵¹ Umožňovalo to voličům rozdělovat hlasy pro různé strany. Vzpomeňme úspěšné volební heslo – „Alespoň jeden hlas pro Moravu“.

⁵² Srovnáním účastí v 1. a 2. kole lze snadno dokázat, že spojení voleb skutečně zvyšuje volební účast, byť část voličů i v takovém případě hlasovat do Senátu odmítá.

⁵³ Legitimační lístky v obcích s více voliči (nad tisíc obyvatel) se používaly v letech 1919–1986. Původně byla povinnost si je vyzvednout, když sloužily místo průkazu totožnosti a zajišťovaly evidenci hlasujících (neúčast byla do roku 1948 přestupkem). Legitimační lístek byl vlastně průkazem voliče, ale s jiným významem, než získal od roku 1946. V roce 1992 byly již legitimační lístky zrušeny a nahrazeny vyhláškami o místě a době konání voleb.

pokusí o jeho zavedení,⁵⁴ neboť se jedná o perspektivní a rozšiřující se metodu.⁵⁵ S ohledem na složitost a rozsah této problematiky z hlediska dodržení ústavní principů volebního práva, požadavků mezinárodního a evropského práva a soudního přezkumu voleb⁵⁶ se budu této problematice věnovat v rámci pokračování tohoto příspěvku.

4. MOŽNOSTI STÁTU A VOLEBNÍ ÚČAST – TRESTAT NEBO PLATIT?

Z hlediska zvyšování účasti voličů (situace č. 2) je třeba uvést jako spolehlivý prostředek zavedení volební povinnosti. Jde o základní metodu, kterou možno v této oblasti uplatnit. Jedná se ovšem jen o zvýšení účasti, nikoli o zvýšení aktivity, když volič může svou volební povinnost splnit zcela formálně.⁵⁷ Bylo by přitom povinností zákonodárce mu takovou formální účast umožnit jako v poválečném období.⁵⁸ Podle mého názoru většina v literatuře uváděných způsobů aktivizace voličů⁵⁹ zpravidla výsledek nemůže přinést. Jediné, co lze zákonitě očekávat, může být aktivizace

politických stran, které v těchto alternativních způsobech budou hledat cesty, jak získat (či koupit nebo směnit) hlasy voličů, kteří by jinak hlasovat nešli.⁶⁰ Současně lze očekávat, že alternativních způsobů tak zase využijí ti z voličů, kteří by k volbám stejně přišli klasickou cestou (neexistuje u nich situace č. 1). Ti, kteří volit nechtějí (situace č. 2) nepřijdou opět.⁶¹

Průzkumy ukazují, že z hlediska volebních výsledků se situace ještě může zhoršit v neprospěch těch, pro které se taková ulehčení navrhuje.⁶² Český řečeno, mírně se zvedne účast vzdělanějších a majetnějších vrstev. V případě e-hlasování jde ovšem jen o otázku času. Základní problém však není v technice hlasování (průzkumy ji také sledují výjimečně), nýbrž ve smyslu volební účasti.⁶³

Kladu si proto otázku, zda všechny tyto snahy kromě záměny jedné techniky za druhou skutečně přinesou nějaký výraznější prospěch. Co kdyby místo lákání voličů stranami začal stát zajišťovat účast tím, že ji přikáže nebo že by zvolil možná stejně účinnou metodu, a začal za ni platit. I této otázce se pro nedostatek místa věnuji v rámci pokračování tohoto příspěvku.

⁵⁴ Počítal s tím již návrh novely zákona o volbách do Federálního shromáždění v roce 1992, dále návrh volebního kodexu z roku 2004 a konečně vládní návrh novely zákona o volbách do Parlamentu z roku 2005 (Tisk č. 1075).

⁵⁵ Na základě referenda (iniciativy) ji celostátně zavedl stát Oregon. V roce 1997 proběhla na Novém Zélandu celostátní referendum korespondenční formou (universal postal referendum) s účastí 80%. Pouze korespondenčně je volen irský Senát od vzniku Irska.

⁵⁶ Platí i pro další alternativní metody zejména pro e-hlasování, kde je současná metoda soudní kontroly nstěžejně představitelná. Bez splnění požadavku komplexnosti a systémovosti ale nelze reformy provádět.

⁵⁷ Současně není zaručeno, že by volby dopadly jinak. Není představitelné, že by např. oněch 2.960.896 absentérů z voleb do Poslanecké sněmovny v roce 2006 hlasovalo pro někoho zcela jiného. S největší pravděpodobností by volby ovšem neskončily jako pat.

⁵⁸ V našich volbách po válce to byly tzv. prázdné hlasovací lístky, takže volič nemusel hlasovat pro některou z kandidujících stran (1946) nebo jednotnou kandidátku (1948). Tím by byla respektována ústavní zásada svobodných voleb (čl. 21 odst. 1 Listiny).

⁵⁹ Z nepřehledného množství studií volebního chování nejnověji např. BENNY GEYS: Explaining voter turnout: A review of aggregate-level research. *Electoral Studies*, roč. 2006, č. 3, s. 637–663, který shrnuje různé hlediska pro faktory, které aktivitu voličů mohou zvýšit.

⁶⁰ Je kouzlem nechtěného, že zvýšení volební účasti v případě voleb v Mostu, kde se podařilo ve volebním okrsku č. 20 (Most – Chánov) vhodně vedenou kampaní zvýšit volební účast ze 4% na 36% v řádném termínu a na 50,5% při opakovaném hlasování, vedlo k rozhodnutí o neplatnosti hlasování. K tomu FILIP, J.: *Obecní volby v judikatuře ÚS – podněty pro legislativu a praxi*. Právní zpravodaj, roč. 2007, č. 4, s. 1–6.

⁶¹ Je zcestná představa, že by alternativní metody hlasování např. lákaly aktivisty Solidarity vyzývající v 80. letech k bojkotu voleb v Polsku nebo disidenty u nás. Voličů v situaci č. 1 (nemohou) je relativně zanedbatelné množství (pokud bych se mohl pokusit o odhad, tak 1: 6), voličů v situaci č. 2 (nechtějí) podstatně více.

⁶² BERINSKI, A: *Consequences of Electoral Reform*. *American Politics Research*, roč. 2005, č. 4, s. 482.

⁶³ Podle průzkumu (dostupné na <http://www.factum.cz/tz209.html>) prezentovaného společností Factum Invenio v červnu 2006 byl důvodem faktické neúčasti na volbách do Poslanecké sněmovny nezájem o politiku (74%), znechucení chováním politiků (71%), bezvýznamnost účasti (60%), neschopnost vybrat si mezi stranami (57% – toto číslo rok od roku znepokojivě roste).